

кандидат юридичних наук, асистент кафедри теорії держави і права Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

СПОСОБИ ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ ПРАВА: ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА

У статті здійснена загальнотеоретична характеристика способів тлумачення норм права та проаналізовані правила використання і прийоми кожного з них. Також досліджена проблема співвідношення інтерпретаційних способів і канонів у вітчизняній правовій системі.

Ключові слова: способи тлумачення норм права, правила застосування способу інтерпретації, інтерпретаційні прийоми, канони тлумачення норм права.

В статье осуществлена общетеоретическая характеристика способов толкования норм права и проанализированы правила использования и приемы каждого из них. Также исследована проблема соотношения интерпретационных способов и канонов в отечественной правовой системе.

Ключевые слова: способы толкования норм права, правила применения способа интерпретации, интерпретационные приемы, каноны толкования норм права.

In the article general theoretic description of methods of interpretation of legal rules is carried out and the rules of the use and receptions each of them are analyzed. The problem of correlation of interpretation methods and canons is investigational in the native legal system also.

Key words: methods of interpretation of legal rules, application of method of interpretation rules, interpretation receptions, canons of interpretation of legal rules.

Загальновідомо, що потреба в юридичній інтерпретації необхідна для будь-якого правового акта. Правова норма завжди вимагає тлумачення, навіть якщо вона сама утворює норму тлумачення [1, с. 77]. Іншими словами, не існує законів, про які можна було б сказати, що вони взагалі не потребують тлумачення і ніколи його не потребуватимуть [2, с. 255]. Таким чином, теорія та практика юридичної інтерпретації спростовують відомий латинський вислів «in claris non fit interpretatio» (зрозуміле не потрібно тлумачити).

У зв'язку з цим виникає закономірне питання: як же зробити незрозумілу норму зрозумілою, тобто здійснити правотлумачну операцію правильно? Для цього в теорії юридичної інтерпретації з'явилося вчення про способи тлумачення норм права, що становлять собою його власні інструментальні засоби, за

допомогою яких можливо встановити зміст юридичних актів.

У найбільш загальному сенсі спосіб — це певна дія, прийом або система прийомів, яка дає можливість зробити, здійснити що-небудь, досягти чогось [3]. Спосіб же тлумачення норм права слід розуміти як сукупність однорідних прийомів, що допомагають інтерпретаторові з'ясувати зміст норми права, яка ним тлумачиться, й обумовлюють необхідність дотримання певних правил.

Виокремлення того чи іншого способу тлумачення обумовлено двома факторами: по-перше, особливостями права як об'єкта пізнання і, по-друге, особливостями змісту певної сукупності прийомів пізнання, які дозволяють використовувати для встановлення волі законодавця специфічну область знань, понять, правил (філології, логіки, спеціальних юридичних знань, історії тощо) [4, с. 510].

© Прийма С. В., 2011

Разом з цим в юридичній науці немає й ніколи не було єдності поглядів на кількість способів тлумачення. Так, М. М. Коркунов розрізняв два елементи в тлумаченні: загальний (граматичне та логічне тлумачення) і спеціально-юридичний (історичне та систематичне тлумачення) прийоми [5, с. 416–420]. С. М. Олейников і Г. О. Христова виокремлюють граматичний, систематичний, історичний, логічний, конкретно-соціологічний і телеологічний способи [6, с. 424–430]. П. М. Рабінович розглядає філологічне, систематичне, історичне та цільове тлумачення [7, с. 127]. Щодо зарубіжного досвіду, то більшість американських дослідників вважають, що при тлумаченні Конституції США використовуються п'ять основних способів, що засновані на тексті, намірах «батьків-засновників», конституційній теорії («новий текстуалізм»), судовому прецеденті, а також на ціннісних або моральних аргументах [8, с. 250–251].

На нашу думку, доцільно визнати існування таких способів тлумачення норм права, як мовний, логічний, системний, історичний і телеологічний.

1. Мовний (текстовий, граматичний, філологічний) спосіб є сукупністю прийомів тлумачення, спрямованих на встановлення змісту норми права за допомогою мовних засобів і внутрішньотекстових зв'язків. Таким чином, цей спосіб юридичної інтерпретації ґрунтується на знанні мови, на якій сформульований текст норми права, а також на використанні правил синтаксису, морфології, пунктуації, семантики, слововживання. За допомогою мовного способу тлумачення з'ясовуються відповідні лексичні одиниці з урахуванням їх граматичних форм, конструкцій, місце та роль розділових знаків тощо.

Справедливо зазначається, що мовний спосіб є первинним відносно всіх інших способів, оскільки мова є тією оболонкою, через яку дослідник має можливість досягнути відповідне явище, і вона є тим первинним, з чого починається пізнання. Щодо права первинність мовного

способу обумовлюється такою його властивістю, як формальна визначеність. Саме через форму право стає доступним. Л. Фуллер у зв'язку з цим назвав одним із шляхів до провалу будь-якого закону саме неспроможність надати гласності правилам [9, с. 43]. Це підтверджується, зокрема, відомим латинським висловом «*in dubio, haec legis constructio quam verba ostendant*» (якщо є сумніви, слід прийняти те тлумачення закону, на яке вказують його слова), а також рішенням Верховного Суду США в справі «*International Brotherhood of Teamsters v. Daniel*» (1979), в якому зазначається, що суд має починати розгляд справи з аналізу мови статуту [10, с. 274].

Як відзначалося вище, застосування кожного способу тлумачення повинне відбуватися за відповідними правилами. Так, при застосуванні мовного способу слід урахувати, наприклад, такі правила: 1) словам і словосполученням правового акта слід надавати найбільш поширене, повсякденне значення. Це правило нерідко іменують «золотим правилом тлумачення». Воно закріплене, зокрема, у ст. 31 Віденської конвенції про право міжнародних договорів; 2) при існуванні легальної дефініції саме її слід використовувати; 3) не можна однаково тлумачити один і той самий термін у різних галузях права; 4) тотожним формулюванням в одному юридичному акті не можна надавати різного значення; 5) неприпустимою є така інтерпретація, при якій окремі слова чи вирази тлумачилися б як зайві; 6) при тлумаченні тексту юридичного акта, викладеного не мовою першоджерела, доцільно звертатися до тексту першоджерела, про що йдеться, наприклад, у ч. 4 ст. 18 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини»; 7) необхідно брати до уваги єднальні та розділові сполучники, доконану та недоконану форму дієслів.

2. Логічний спосіб тлумачення слід розуміти як сукупність прийомів, спрямованих на дослідження логічної побу-

дови норм права з метою встановлення їх змісту, що ґрунтуються на безпосередньому використанні законів і правил логіки. У процесі застосування цього способу за допомогою логічних прийомів інтерпретатор оперує матеріалом самої норми права, у результаті чого її абстрактний зміст набуває більш конкретного характеру. Крім того, до логічного способу потрібно віднести правила оперування поняттями, щоб мати правильні судження та робити правильні умовиводи. Це відзначав і К. О. Неволін, наголошуючи на важливості пізнання законів мислення, які викладає логіка, для розмірковування над предметами законодавства чи оцінки думок інших щодо них [11, с. 89].

Отже, логічний спосіб тлумачення передбачає роботу інтерпретатора з текстом при використанні різних прийомів і законів формальної логіки. Так, значущими для правотлумачення є логічні закони тотожності, несуперечності, виключення третього та достатньої підстави. Серед прийомів цього способу тлумачення слід виокремити логічне перетворення, виведення норм із норм, висновки *a fortiori* (умовиводи міри), висновки за аналогією, висновки від протилежного (*a contrario*), доведення до абсурду (*reductio ad absurdum*).

Необхідно також зазначити, що на основі наведених законів і прийомів логіки можна сформулювати відповідні правила застосування логічного способу тлумачення права. Наприклад, не можна вкладати різний зміст в одне поняття чи судження, застосовувати логічні закони і прийоми у їх взаємозв'язку та ін.

3. Системний спосіб є сукупністю прийомів, розроблених юридичною наукою на підставі вчення про системність права, необхідних для розуміння зв'язків норми права, що тлумачиться, з іншими нормами, особливо з тими, які регулюють однакові чи однорідні суспільні відносини, її місця в системі права [12, с. 81].

Отже, цей спосіб тлумачення впливає з такої властивості правових норм, як їх системність (саме через це для його

позначення доцільніше використовувати термін «системний», а не «систематичний»). Норми права регулюють суспільні відносини не ізольовано одна від іншої, а у взаємодії. Тлумачення ж однієї норми поза її зв'язком з іншими нормами може призвести до викривленого уявлення про її зміст, у той час як її зіставлення з іншими нормами легко усуває помилковість цього уявлення [13, с. 151]. Правова норма набуває різного значення залежно від того, в якій галузі права, у загальній чи особливій її частині, в якому розділі чи главі нормативного акта вона міститься. Виявлення системних зв'язків дозволяє встановити сферу дії інтерпретованої норми та з'ясувати коло осіб, на яких вона поширюється. Водночас важливо відзначити, що при системному способі суттєве значення має аналіз не лише структурних, але й функціональних зв'язків між нормами права.

До правил системного способу належать: 1) значення норми права обумовлюється місцем, що вона займає в чинній системі права; 2) підлягає з'ясуванню, чи є в системі права легальні дефініції, та встановленню зв'язок між інтерпретованою нормою та нормою, в якій міститься визначення; 3) сюди ж належать відомі правила розв'язання колізій між нормами: спеціальний закон скасовує дію загального, але можливості застосування першого не є безмежними [14, с. 427]; пізніше прийнятий закон скасовує дію попереднього закону; закон вищої юридичної сили скасовує дію закону нижчої юридичної сили; 4) найбільш обґрунтованим є той варіант тлумачення, який найменшою мірою вступає в колізію зі стійкими елементами права і, зокрема, з принципами права, що мають системоутворююче значення [15, с. 235], тощо.

4. Історичний спосіб. Виникнення та подальший розвиток цього способу тлумачення обумовлені появою в Німеччині наприкінці XVIII ст. нового напрямку дослідницької думки — історичної школи права. Центральним питанням цієї

школи було питання про розуміння права, його інститутів як соціальних явищ історичного життя кожного народу.

Сьогодні історичний спосіб розуміється як сукупність прийомів, за допомогою яких встановлення змісту норм права відбувається, виходячи з умов і обставин їх виникнення. При цьому способі тлумачення інтерпретатор використовує джерела, які знаходяться за межами системи права, для встановлення історичних, соціально-політичних та економічних умов, середовища, причин, які спричинили прийняття інтерпретованого акта, для визначення цілей, що переслідував законодавець, видаючи цей акт. Матеріалами історичного способу тлумачення норм права є, наприклад, джерела, що відносяться безпосередньо до правотворчого процесу, до яких належать усі письмові відомості про виникнення акта; наукова юридична література й особливо позиції тих авторів, які здійснювали безпосередній вплив на прийняття відповідного акта; інші проекти правового акта тощо.

При використанні цього способу інтерпретації норм права можна умовно виокремити три стадії: 1) з'ясування історичної обстановки, в умовах якої був прийнятий певний нормативний акт (через це історичний спосіб часто називають історико-політичним); 2) визначення внутрішніх мотивів, настроїв правотворця, а також тих зовнішніх обставин, що могли вплинути на прийняття ним рішення (тому другу стадію можна назвати герменевтичною); 3) встановлення зв'язків з тими актами, що були скасовані його виданням.

Правилами історичного способу тлумачення є: 1) дослідженню підлягають ті історичні умови й обставини, в яких відповідні правові норми діють і які впливають на розуміння їх змісту суб'єктами правореалізації; 2) інтерпретовану норму слід порівнювати лише з нормами, які припинили свою дію, тобто стали правовою історією; 3) цей спосіб необхідно застосовувати, якщо всі попередні спо-

соби виявилися неефективними для з'ясування змісту норми права, про що зазначається, зокрема, в ст. 32 Віденської конвенції про право міжнародних договорів.

5. Телеологічний (цільовий) спосіб правотлумачення — це сукупність прийомів, що допомагають з'ясуванню змісту правової норми через встановлення мети і завдання, що покликали її до життя [16, с. 9].

Специфіка цього способу тлумачення полягає насамперед у тому, що він безпосередньо спрямований на з'ясування змісту правової норми залежно від тих об'єктивних результатів, які повинні бути досягнуті її застосуванням. Цілі нормативно-правових актів можуть бути закріплені в них самих або в актах вищої юридичної сили, на виконання яких приймалися ці перші акти. Місцем безпосереднього знаходження цілей правових норм є також норми-завдання, які належать до системи спеціалізованих (нетипових) норм.

Основне правило телеологічного способу юридичної інтерпретації можна сформулювати у такому вигляді: метою тлумачення не може бути звуження чи скасування прав і свобод людини та громадянина, а також покладання непропорційних можливостей обов'язків. Ця заборона міститься, зокрема, в ст. 22 Конституції України. Такий самий сенс має і «формула Радбруха»: завжди припиняється обов'язкове дотримання законів, які тягнуть негуманні, несправедливі чи суперечні щодо ідеї права наслідки [17, с. 219].

Проаналізувавши сутнісні характеристики способів інтерпретації норм права, слід зупинитися на проблемі їх співвідношення та необхідності застосування при одному акті тлумачення всіх існуючих способів разом. Передусім важливо відзначити, що, дослідивши всі способи інтерпретації, неважко помітити, що вони є взаємопроникними, а також взаємопов'язаними і взаємодоповнючими.

Водночас способи тлумачення мають при з'ясуванні норм права неоднакове значення. Причина цього — багатоступеневість пізнання і різне значення його етапів, що, у свою чергу, обумовлюється складністю об'єкта тлумачення — права. У зв'язку з цим виникає питання: чи необхідно застосовувати всі інтерпретаційні способи при пізнанні змісту однієї норми, чи слід зупинитися одразу після того, як він буде пізнаний, незалежно від того, скільки способів було використано. У радянські часи та на пострадянському просторі підтримується думка, згідно з якою використовувати необхідно всі відомі способи комплексно, аби уникнути односторонності в з'ясуванні змісту норм [18, с. 59]. З іншого боку, в країнах далекого зарубіжжя вважається зайвим звернення до всіх способів у таких випадках. Так, у консультативному висновку Міжнародного суду ООН (1960) зазначається, що слова повинні читатися в їх природному та звичайному сенсі. Лише в тому разі, коли ця умова виконана, а слова відповідної статті залишаються двозначними, необхідно звертатися до інших методів тлумачення [19, с. 23]. А на думку Ф. Бидлінськи, якщо буде знайдений зміст норми, який відповідатиме мовним правилам і фундаментальним нормативним вимогам системності, то перехід до наступного методологічного ступеня не потрібний [17, с. 216].

Більш прийнятним уявляється саме другий погляд. Дійсно, не слід говорити про те, що застосовувати необхідно всі існуючі способи без винятку. Мета інтерпретатора — це досягнення зрозумілості норми права, її пізнання й у відповідних випадках ефективно та правильно застосування, а скільки для цього знадобиться способів є не настільки важливим. На користь цього погляду свідчить також вимога своєчасності й економії часу при здійсненні юридичної інтерпретації.

Разом з тим більшої ефективності при здійсненні інтерпретаційної діяльності можна досягти, якщо застосовувати перевірку її результатів. Як зазначає

В. Бернхем, мова законодавчого акта рідко буває такою ясною, щоб не було потреби щонайменше «зазирнути» до його історії та перевірити правильність його прочитання; необхідність подібного «зазирання» не зникає навіть тоді, коли мова законодавчого акта є зрозумілою [20, с. 60].

Важливо також відзначити, що поряд із способами інтерпретації норм права у вітчизняній літературі все частіше розглядають канони тлумачення чи правила правового міркування. Вони є явищем англо-американської правової традиції та винайдені як один із засобів уникнення свавілля в тлумаченні. Так, у Великобританії ще з 1889 р. діє Закон «Про об'єднання актів, що стосуються тлумачення актів Парламенту, і про подальше скорочення мови, використовуваної в актах Парламенту» [21, с. 205], а в США у штаті Нью-Йорк застосовуються Правила конституційного тлумачення, які передують Конституції штату і полегшують її розуміння [22, с. 250–251].

Канонами тлумачення визнаються, зокрема, такі: не позбавляйте законодавчий акт чинності, якщо існує тлумачення, яке дозволяє цього уникнути; не припускайте легковажно, що, ухваливши новий статут, законодавчий орган цим навмисно скасував попередній; не нехуйте супровідними положеннями; не кваптесь відкидати очевидне значення та багато інших. Узагалі-то, важко точно визначити кількість канонів тлумачення (К. Льюелін нарахував їх 27, а Ф. Бенніон — аж 396) [10, с. 274]. Така насиченість доктрини тлумачення канонами говорить про те, що вони можуть суперечити один одному чи не відповідати практичній необхідності. Крім того, чимало з цих канонів мало застосовні сьогодні й тим більше в умовах нашої правової системи. Як приклади можна навести канони, згідно з якими статути, що відмовляють правителю у звільненні від відповідальності, слід тлумачити вузько, а статути, що регулюють взаємини з індіанцями, необхідно тлумачити на користь останніх.

Проте деякі з них все ж таки можна визнати корисними у межах учення про юридичну інтерпретацію: 1) *eiusdem generis* — означає, що слова, які входять в узагальнюючу формулу після перерахування («інші», «тощо»), повинні тлумачитися як такі, що відносяться до того ж роду предметів, які вказані при перерахуванні; 2) *pari materia* — закони, які регулюють одні й ті самі близькі відносини, мають тлумачитися відповідно один до одного. Якщо одні й ті самі відносини регулюються кількома законами, то всі ці закони повинні розглядатися разом; 3) *poscitur a sociis* — якщо слово багатозначне, його застосування в законодавчому акті визначається за контекстом; 4) *expressio unius, exclusio alterius* — якщо в тексті закону перераховується те, до чого він відноситься, то тим самим виключається все те, що в ньому не згадано [23, с. 44–46]; 5) «золоте правило», яке застосовується у випадку, коли результати «звичайного тлумачення» згідно із загальноприйнятим літературним читанням тексту є абсурдними й очевидний факт, що парламент не міг мати це на увазі [8, с. 235]; 6) *the social purpose*

(в американській юридичній літературі він називається правилом «соціальної спрямованості» [20, с. 61]) — відповідно до нього тлумачення законодавчого акта покликане виконати те суспільне призначення, задля якого він приймався. Цей інтерпретаційний канон був сформульований у 1584 р. англійським судом і з тих пір застосовується судовою практикою [24, с. 268]; 7) принцип обмеженого тлумачення правових положень, що встановлюють юридичну відповідальність особи, коли будь-який сумнів щодо значення правової норми тлумачиться на користь особи.

Таким чином, співвідносячи способи та канони тлумачення норм права, слід визнати перспективним використання деяких канонів у межах вітчизняної правової системи. Існування цих канонів багато в чому обумовлюється ідеєю здорового глузду, яка є єдиною для англо-американської та романо-германської правових систем. Крім того, необхідно враховувати глобалізаційні процеси, що в них відбуваються. Усе це створює передумови для більш активного використання вказаних канонів у межах української правової системи.

Література

1. Барак А. Судейское усмотрение : пер. с англ. / А. Барак. – М. : НОРМА, 1999. – 376 с.
2. Тарановский Ф. В. Энциклопедия права / Ф. В. Тарановский. – 3-е изд. – СПб. : Лань, 2001. – 560 с.
3. Спосіб [Електронний ресурс] // Тлумачний словник. – Режим доступу: <http://language.br.com.ua/спосіб/>.
4. Алексеев С. С. Общая теория права : учебник / С. С. Алексеев. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : ТК Велби, Проспект, 2008. – 576 с.
5. Коркунов Н. М. Лекции по общей теории права / Н. М. Коркунов ; [предисл. И. Ю. Козлихина]. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2003. – 430 с.
6. Олейников С. М. Тлумачення норм права / С. М. Олейников, Г. О. Христова // Загальна теорія держави і права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / [М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін. ; за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина]. – Х. : Право, 2009. – С. 419–445.
7. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. / П. М. Рабінович. – 6-те вид. – Х. : Консум, 2002. – 160 с.
8. Шевчук С. Судова правотворчість: світовий досвід і перспективи в Україні / С. Шевчук. – К. : Реферат, 2007. – 640 с.
9. Фуллер Лон Л. Мораль права : наук. вид. / Лон Л. Фуллер ; пер. з англ. Н. Комарової. – К. : Сфера, 1999. – 232 с.
10. Познер Р. А. Проблемы юриспруденции / Р. А. Познер ; пер. з англ. С. Савченко. – К. : Акта, 2004. – 488 с.
11. Неволин К. А. Полное собрание сочинений / К. А. Неволин. – СПб. : Тип. Э. Праца, 1857. – Т. 1. Энциклопедия законовещения. – 501 с.
12. Власов Ю. Л. Тлумачення норм права / Ю. Л. Власов, В. П. Нагребельний // Юридична енциклопедія : у 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : Укр. енцикл., 2004. – Т. 6: Т-Я. – С. 80–82.

13. Керимов Д. А. Проблемы общей теории государства и права / Д. А. Керимов. – М. : Современ. гуманитар. ун-т, 2000. – 181 с.
14. Бержель Ж.-Л. Общая теория права / Ж.-Л. Бержель ; пер. с фр. Г. В. Чуршукова ; [под общ. ред. В. И. Даниленко]. – М. : Изд. дом NOTA BENE, 2000. – 576 с.
15. Быдлински Ф. Основные положения учения о юридическом методе. Ч. 1 / Ф. Быдлински // Иностран. наука частного права. Вестн. гражд. права. – 2006. – Т. 6. – № 1. – С. 190–241.
16. Біленчук П. Тлумачення правових норм: поняття, способи, види / П. Біленчук, В. Теліпка // Актуальні проблеми тлумачення і застосування юридичних норм : зб. ст. учасн. міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті проф. П. О. Недбайла, 28–29 берез. 2008 р. – Львів : Юрид. фак. Львів. нац. ун-ту ім. І. Франка, 2008. – С. 8–11.
17. Быдлински Ф. Основные положения учения о юридическом методе. Ч. 2 / Ф. Быдлински // Иностран. наука частного права. Вестн. гражд. права. – 2006. – Т. 6. – № 2. – С. 185–226.
18. Тодика Ю. Способи тлумачення Конституції і законів Конституційним Судом / Ю. Тодика // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2002. – № 2 (25). – С. 51–59.
19. Соловійов О. В. Окремі особливості юридичної інтерпретації норм міжнародного права в контексті ефективного цільового тлумачення Конвенції про захист прав і основних свобод людини / О. В. Соловійов // Економіка, фінанси, право. – 2006. – № 9. – С. 23–27.
20. Бернхем В. Вступ до права та правової системи США : пер. з англ. / В. Бернхем. – К. : Україна, 1999. – 554 с.
21. Митрофанов Ю. А. Толкование закона в Великобритании и его нормативное регулирование / Ю. А. Митрофанов // Закон: создание и толкование / [под ред. А. С. Пиголкина]. – М. : Спарк, 1998. – С. 204–212.
22. Тихомиров Ю. А. Публичное право : учебник / Ю. А. Тихомиров. – М. : БЕК, 1995. – 496 с.
23. Соболева А. Каноны толкования в праве / А. Соболева // Рос. юстиция. – 2000. – № 10. – С. 44–46.
24. Капліна О. В. Правозастосовне тлумачення норм кримінально-процесуального права : монографія / О. В. Капліна. – Х. : Право, 2008. – 296 с.